

MACIEJ JANOWSKI

## Kecskék és tokhalak\*

A közép-kelet-európai liberalizmus sajátosságai a francia forradalom és az első világháború között

Bolesław Prus, aki amellet, hogy kiváló szépirodó volt, a társadalom életét figyelemmel kísérod közíróként is maradandót alkotott. Negyven éven keresztül jelentette meg Varsóban heti tárcáit, a *Kronikákat*, amelyekben konkrét megfigyelésein kívül a legkülönbözöbóbb témákkal kapcsolatos véleményét is kifejtette. Ezek egyikében szerepelt a következő történet: modern gondolkodású emberek Darwin tanaitól fellelkesülve azt találták mondani egy pásztornek, hogy mivel a fajok az evolúció során átalakulnak, az ő kecskéje is könnyűszerrel tokhallá változtatható. Megkopasztották hát a kecskét, szarvát kitepték, víz alá nyomták, és nekiláttak, hogy lábát levágják. Amikor az állat már majdnem kiszervedett, a pásztor véget vetett a további kísérletezésnek, a következő mélyen szántó tanulságot vonva le az esetből: úgy látszik, akárhogy igyekszünk is, ebből a kecskéből, nem csinálunk tokhalat.<sup>1</sup>

A kecske persze a lengyel társadalmat jelképezi itt, a tanmese pedig a radikálisokat gúnyolja ki a fontolva haladás nevében. A szervecs fejlődés és a radikális változások között azonban nem csak a modernizáció lengyel híveinek kellett választaniuk, a kecskepásztoréhoz hasonló dilemmával sokan szembesültek akkoriban. Mindkét opciónak voltak előnyei és hátrányai, úgyhogy a tanulmány vége fele visszatérünk még e történethez. Lengyel eszmetörténészek egyre gyakrabban vizsgálják a lengyel liberalizmus körvonalainak és definíciójának kérdését.<sup>2</sup> Egyedül a szomszédos országokkal való összevetés segíthet megmagyarázni az angol vagy francia liberalizmus felől közelítve értelmezhetetlen problémákat. A komparatív vizsgálat hozzájárulhat annak a ma már szerencsére visszaszorulóban levő lengyel gyakorlatnak végleges felszámolásához is, amely a lengyel politikai elméleteket más országokban nem használatos címkékkel látja el (behódolás, lojalizmus, függetlenség mozgalom) helyett, hogy olyan fogalmakkal élne osztályozásukkor, mint konzervativizmus, liberalizmus, szocializmus, nacionalizmus. Ez a minden mélyebb elemzést lehetetlenné tevő gyakorlat már egy jó évtizede visszaszorulóban van (ebben fontos szerepet játszott R. Ludwikowski munkája,<sup>3</sup> de a 19. századdal foglalkozó lengyel eszmetörténet-írás még távolról sem tért át teljes egészében az Európában elterjedt fogalmak használatára).

Nincs szükség itt Közép-Kelet-Európa fogalmának részletes meghatározására; e tanulmány szempontjából elegendő annyit mondani, hogy a Habsburg-uralom alatti területeket értem alatta, valamint azokat, amelyek valamely történelmi időszakban a lengyel, illetve a len-

\* A fordítás a következő kiadás alapján készült: „Kozy i jesioty”. In: Roczniki Dziejów. Społecznych i Gospodarczych. Bd. 56-57. (1996/1997) 69-92.

<sup>1</sup> Prus, B.: Kronika, Kurier Warszawski, 1878. III. 13. Prus, B.: Kroniki. Warszawa, 1953-, 3. kötet. 300-302.

<sup>2</sup> Vö. Sympozjum historyczne: tradycje liberalne w Polsce. Szerkesztette: Kołodziejczyk, R. – Benedykciuk, R. Warszawa, 1993. (Friedrich Naumann Stiftung. Materiały i rozprawy do teorii dziejów i współczesności liberalizmu.) Magyarul lásd: Janowski, M.: Lengyel liberalizmus a 19. században. In: Szabadság és nemzet. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Budapest, 1993. 213-248. (a továbbiakban: Janowski)

<sup>3</sup> Ludwikowski, R. R.: Główne nurty polskiej myśli politycznej 1815-1890. Warszawa, 1982.

gyel-litván államhoz tartoztak,<sup>4</sup> e határokat mindazonáltal nem kezelem merevem, hiszen a jelenség felvázolására, nem pedig adatok sorolására törekszem.

A politikai gondolkodás története szempontjából Európa ezen részén a vizsgált időszakban a liberalizmus három világosan elkülönülő szakaszra osztható. Nagyjából a múlt század harmincas éveinek közepéig tart a liberalizmus kibontakozásának időszaka, a liberálisok ekkor még csupán a társadalom által értetlenül szemlélt kisebbséget alkották. A következő időszak egészen az 1880-as évekig tart, erre a fél évszázadra csak a liberalizmus diadalmenete. Noha első pillantásra kérdésesnek tűnik, lehet-e egyáltalán diadalmenetet emlegetni, hiszen a politikai szabadságjogok kiterjesztése mind Poroszországban, mind Ausztriában következtelenül és lassú ütemben haladt, az orosz fennhatóság alatti területeken pedig gyakorlatilag nem is került rá sor, mégis diadalról van szó. A liberális eszmék még a liberalizmus politikai ellenfeleinek képzeletét is hatalmukba kerítették – a liberalizmus elleni támadásokkal nem hagynak ugyan fel, de ezek már nemigen meggyőzőek. A kiváló magyar szabadelvű gondolkodó, báró Eötvös József 1854-ben úgy vélekedett, hogy 1848 tavaszán azért engedtek oly könnyen az osztrák, német, francia és olasz konzervatív kormányok a nép követeléseinek, mert titkon maguk is biztosak voltak benne, hogy a liberalizmus a jövő.<sup>5</sup>

Egyes országokban egész nemzedékek politikai tevékenysége a liberalizmuson belüli áramlatok vitájából állt. Egyaránt liberálisok voltak az ifjú- és ócskek, a kiegyezés magyar hívei és negyvennyolcas ellenzékiük. Hasonlóan kedvező helyzetben nem voltak a szabadelvűek sem annak előtte, sem annak utána.

Végül az 1880-as évektől elkezdődik a liberalizmus több évtizedes válsága. 1918 a politikai környezet alapvető átrendeződését vonja magával, de nem töri meg ezt a folyamatot. Miként korábban általános volt a liberalizmus féltelésébe vetett hit, úgy ekkorra nyilvánulóvá vált hanyatlása. A liberális eszmények is átalakulnak, demokratizálódnak és ekkorra szocialista elemekkel is bővülnek.

Érdemes figyelni arra, hogy a romantika-pozitivizmus korszakhatár a liberalizmus alakulásában nem játszik fontos szerepet. A harmincas évektől az ötvenesekig a romantikus filozófia a liberális gondolkodás világnézeti alapja lehetett, később viszont ezt a szerepet a pozitivizmus töltötte be, a liberális eszmerendszer tartalmára azonban mindez nemigen volt hatással.

## 2. Nemesség és bürokrácia

Két évszázada folyik a vita, hogy az európai liberalizmus a rendi szabadságjogokból vagy az abszolutizmus modernizációs törekvéseiből nőtt-e ki. Valószínű azonban, hogy az igazság – legalábbis Közép-Kelet-Európa esetében – valahol középiütt keresendő: a liberalizmus kialakulásához a kettő együttes jelenléte kellett. A rendi szabadságjogok az abszolutizmus teremtette modern állami struktúrák hiányában a rendszer mély válságához vezettek (mint például a lengyel nemzeti köztársaság esetében), a rendi autonómiát nélkülöző abszolutizmus viszont (amint ezt Oroszország példáján láthatjuk) nem liberalizmust, hanem despotizmust szül. A kérdés tehát az, hogy e két tényező milyen aránya vezet a liberalizmus kialakulásához.

A dolog alapján világosnak látszik: a porosz és osztrák liberalizmus egyenesen Nagy Frigyes, illetve II. József reformjai örökségének tekinthető, a lengyel és magyar liberalizmus

<sup>4</sup> Közép-Kelet-Európa fogalmával kapcsolatos elképzeléseimről (valamint arról, hogy miért találok ezt a meghatározást találóbbnak, a Közép-Európa elnevezésnél) bővebben lásd: Janowski, M.: Pitfalls and opportunities. The Concept of East-Central Europe as a Tool of Historical Analysis. *European Review of History*. vol 6. 1991. 1. 91-101.

<sup>5</sup> Eötvös J.: A XIX. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra. Eötvös József összes munkái XIII. kötet. 7. Ugyancsak vallja (anélkül, hogy Eötvösre hivatkozna) Namier, L.: 1848: The Revolution of Intellectuals. London, 1946. 7.

viszont gazdagon merített a rendi szabadságjogok hagyományából. A cseh liberalizmus mindkét forrásból táplálkozik ugyan, de megteremti – sokkal inkább, mint a térség többi szabadelvű mozgalma – saját polgári-értelmiségi hagyományát (a cseh historiográfia a cseh liberalizmus történetét 1848-cal kezdi, kitérve ezáltal a kezdetek megjelölése elől).<sup>6</sup> Létrejön tehát egyrészt a nemesi liberalizmus, másrészt pedig (elsősorban német nyelvterületen) a hivatalnoki liberalizmus (Beamtenliberalismus). Az első definiálása azonban sok gondot okoz.

A nemesi liberalizmus koncepciójának kifejtésében a magyar szakirodalom járt elől.<sup>7</sup> Ennek értelmében Magyarországon a 19. század első felében a középnemesség ugyanazt a szerepet töltötte be, mint Nyugaton a középosztály: a liberális elvek fő képviselője volt. Ez a számos változatban (többek közt marxista változatban is) kifejtett elmélet nem csupán magyarországi jelenségek magyarázatát segíthetné, csakhogy számos kételyt ébreszt.

Mert mit is jelent a középosztályi szerep betöltése? Hiszen minden bizonynal nemcsak azt kell ezalatt érteni, hogy a leggazdagabbak és a legszegényebbek közt foglal helyet a társadalomban, hanem jelenti az a középosztályt jellemző tulajdonságok, viselkedés- és gondolkodásformák összességét. Ezzel szemben a középosztályt általában éppen a polgári mentalitás jellemzi. Mondhatjuk ugyan, hogy a társadalmi hierarchiában elfoglalt köztes hely analóg vonások kialakulásához vezet még olyannyira különböző csoportok esetében is, mint a lengyel, illetve magyar nemesség az egyik oldalról, és a francia kispolgárság a másik oldalról. Mindazonáltal úgy tűnik, hogy a nemesség és a polgárság egészenek gondolkodás- és viselkedésmódja közti különbségek nagyobbak, mint a középnemesség és a középpolgárság közti esetleges hasonlóságok. Így hát mielőtt elfogadnánk a nemesség és középosztály analógiájáról szóló tételt, részletesen össze kellene hasonlítani a két csoport politikai nézeteit, értékrendjét stb.

Ez a tétel nem foglalkozik azonban az arisztokrácia abszolutizmusellenességével. A cseh rendek II. Józseffel szembeni ellenállásának eszmei gyökerei nagyban hasonlítanak a magyar nemesi ellenálláséhoz, azzal a különbséggel, hogy míg a magyarországi Habsburg-ellenesség fő erejét a kis- és középnemesség adta, a cseheknél a középosztálynak egyáltalán nem megféleltethető főnemesség játszotta a meghatározó szerepet. Am elegendő különbség-e ez ahhoz, hogy e két párhuzamos mozgalmat teljesen eltérően ítéljük meg, az egyikben a konzervativizmus,<sup>8</sup> a másikban pedig a liberalizmus megnyilvánulását látva?<sup>9</sup>

Azt is pontosan meg kellene határoznunk, miben különbözik az abszolutizmussal szembeni régi rendi ellenállás a modern liberálistól. Ez a kérdés már több ízben felmerült,<sup>10</sup> de a világos válasz mindaddig várat magára. A nemesi ellenállás nem minden formáját tekinthetjük a liberalizmus megnyilvánulásának, és a jelenség megítélése szempontjából nem az a döntő, hogy az adott mozgalom vezető ereje a középvagy a főnemesség volt-e. A politi-

<sup>6</sup> Vö. Urban, O.: Český liberalismus a 19. století. In: Český liberalismus. Texty a osobnosti (a továbbiakban: Český liberalismus). Szerkesztette: Znoj, M – Havráněk, J.– Sekera, M. Praha, 1995. 15-27.

<sup>7</sup> A problémakör szintetikus áttekintését adja: Szabó M.: A magyar nemesi liberalizmus, 1825-1910. In: Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Közép- és Kelet-Európában. Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán. Budapest, 1993. 150-181. (a továbbiakban: Szabó)

<sup>8</sup> Így tesz Beránek, Jiří: Absolutismus a konstitucionalismus v Čechách doby Velké francouzské revoluce. K otázcce „ceské politiky” Leopolda II. Praha, 1989. passim. (a továbbiakban: Beránek)

<sup>9</sup> Természetesen kérdéses a liberalizmus fogalmát a 18. sz. végével kapcsolatban alkalmazni; Fritz Valjevaco követem itt, aki az 1770-1815 közötti német politikai áramlatokkal foglalkozva kifejti, hogy az olyan fogalmak, mint liberalizmus, konzervativizmus, demokrácia, noha csak a francia forradalom után terjedtek el, már a 18. század második felére is alkalmazhatók. Úgy vélem, hogy kellő óvatossággal a Németországtól keletre eső országok esetében is követhető ez a gyakorlat. Vö.: Valjevacc, F.: Die Entstehung der politischen Strömungen in Deutschland 1770-1815. München, 1951. 3-5. (a továbbiakban: Valjevacc)

<sup>10</sup> Szabó 150.; Dénes Iván Zoltán: L'horizon intellectuel et le système des valeurs des libéraux hongrois, 1830-1848. In: European Intellectual Trends and Hungary. Szerkesztette: Glatz F. Budapest, 1990. 84. (a továbbiakban: Dénes I. Z.)

kai követelések kevésbé eredeti tartalma sem igazán mérvadó, az az érdekes inkább, hogy azok a társadalom mekkora részére vonatkoznak (csak a nemesség vagy más társadalmi csoportok nevében lépnek fel), a legfontosabbnak azonban mégis a követelések indoklása, a szerzők szóhasználata tűnik, valamint az, hogy kire hivatkoznak.

Horst Haselsteiner ilyen szempontból vizsgálta meg a józsefi központosító törekvésekkel szembeni magyar nemesi ellenállást. A megyei határozatokban a felvilágosodás és a magyar rendiség olyan hagyományai keverednek, mint például II. Endre Aranybullája és Werbőczy 1514-es Tripartituma. Az egyik megye a Magyar Korona jogainak védelmében Montesquieu-re hivatkozik (testimonium Montesquii extranei disinteressati scriptoris),<sup>11</sup> egy másik pedig amiatti aggodalmának ad hangot, hogy az uralkodó rossz tanácsadói „*germanizare vellent, ut una sit Lingua, una Natio, et non Regnum Hungariae, set una et sibi ubique similis Monarchia Austriaca*”,<sup>12</sup> nehéz itt másra gondolni, mint hogy az archaikus latinság ez esetben modern politikai tartalmak kifejezését szolgálja, annál is inkább, mert a nemesi ellenállás szervezői közül sokan német egyetemeken végzett értelmiségiek, nemritkán szabadkőművesek voltak.<sup>13</sup>

Amikor azonban Fejtő Ferenc (sajnos a forrás megjelölése nélkül) azzal a szinte groteszk példával hozakodik elő, hogy a francia forradalomért lelkesedő magyar nemesek latinra ültették át a Marscillaise-t és a Ça ira-t,<sup>14</sup> könnyen rájöhethetünk, hogy a divatos jelszavak itt a csoportérdek védelmét szolgálják. Hasonlóképpen vegyülnek a nemesi hagyományok és a francia forradalom eszméi a konzervatív lengyel nemesi ellenállás vezetője, Seweryn Rzewuski lelkes szavaiban, amikor az abszolutizmus gyűlöletes jelképe, a Bastille lerombolását üdvözli.<sup>15</sup> A morva rendek pedig a jobbágyság testi fenyegetésének visszaállítását követelve<sup>16</sup> nem igazán kötődnek a liberalizmus hagyományához, inkább Žeromski *Hamvak* című regényének egyik jelenetét juttatják eszünkbe, melyben egy lengyel nemesember, akinek az osztrák hivatalnok megtiltja a parasztok verését, függetlenségét kimutatandó, az egész falu személtárára botoztatja meg nyakas jobbágyságát.

1815 után az abszolutizmus egyre konzervatívabbá válásával a helyzet gyökeresen átalakul. Ekkor a nemesi liberalizmus valóban leválik a régi rendies politizálásról. A régió valamennyi országában megjelennek a társadalom és a gazdaság megújítását szorgalmazó modern arisztokraták. Széchenyi István tevékenysége példaértékű, ám szót kell itt ejteni a csehországi Leo Thunról<sup>17</sup> és az 1840-es években a Lengyel Királyságban működő Andrzej Zamoykskiról. Ez az inkább a gazdaságra, mint a politikára összpontosító főúri liberalizmus előbb vagy utóbb felvilágosult, liberális clemket is hordozó konzervativizmussá alakult át.

A nemesi politizálásban a liberális eszmék szintén erősebben vannak jelen, mint korábban. 1818-ban a Lengyel Királyság szemjében liberális ellenzéki kör alakul, a Benjamin Constant eszméit valló ún. kaliszi ellenzék (az első magát liberálisnak valló politikai csoportosulás Közép-Kelet-Európában).<sup>18</sup> Ugyanebben az időben Magyarországon felerősödik a metternichi abszolutizmussal szembeni rendi ellenállás, ennek következményeként egyezik bele Bécs 1825-ben az országgyűlés összehívásába, amely az 1825-től 1848-ig tartó magyar

<sup>11</sup> Sáros megye felirata, 1789 XI. 23. Idézi Haselsteiner, H.: Joseph II und die Komitäte Ungarns. Herrschaft und ständischer Konstitutionalismus. Wien-Köln-Graz, 1983. 176. (a továbbiakban: Haselsteiner)

<sup>12</sup> Bihar megye felirata, 1790. Haselsteiner 207.

<sup>13</sup> Haselsteiner 92-107.

<sup>14</sup> Fejtő F.: II. József. Budapest, 1997. 377.

<sup>15</sup> Rzewuski, S.: O sukcesji tronu w Polsce rzecz krótka. (1789. XII. 1. után) passim.

<sup>16</sup> Beránek 76. (217. jegyzet).

<sup>17</sup> Vö. Thienen-Adlerflycht, C.: Graf Leo Thun in Vormärz. Grundlagen der Böhmischen Konservatismus im Kaisertum Österreich. Graz-Wien-Köln, 1967.

<sup>18</sup> Vö. Thackeray, F. W.: Antecedents of Revolution. Alexander I. and the Polish Kingdom 1815-1825. Boulder, 1980. 72-76.

reformkor nyitányává lesz. Minden ilyen mozgalom vizsgálata során érdemes megfigyelni, milyen módon toboroz híveket az a megyékben, miként zajlanak a megyegyűlések – ezekben a kérdésekben talán jobban megmutatkozik a rendi alkotmányossághoz való kötődés, mint az ideológia területén.

A hivatalnoki liberalizmust könnyebb jellemezni. A monarchia hivatalnoki rétege 1848 előtt erősen ellenzéki meggyőződésű,<sup>19</sup> Robert Evans pedig nemrégiben kimutatta, hogy milyen nagy hatással voltak a liberális eszmék az 1850-es évek osztrák neoabszolutizmusára.<sup>20</sup> Nem szabad elfelejtenünk, hogy a liberális nemesi ellenállás olyan országokban is megjelent, ahol ennek látszólag nem volt hagyománya: Poroszországban a junkerliberalizmus a negyvenes évek elején kapott erőre,<sup>21</sup> Bécsben pedig a '48-as forradalom az alsó-ausztriai rendi gyűlés hatására tört ki, ugyanúgy, mint ahogy a francia forradalom. Másfelől pedig a hivatalnoki liberalizmus elemei ott is megfigyelhetők – mint például Lengyelországban és Magyarországon –, ahol a hazai abszolutizmus hagyománya egyáltalán nem volt számottevő.

Létezik ugyanis folytonosság a francia forradalom 18. század végi hívei és az 1815 utáni liberálisok között. Fritz Valjavec a Rajna-vidékről (tehát az érdeklődésünkön kívül eső területről) hoz példát arra, hogy a napóleoni centralizáció és közigazgatás korábbi hívei később ugyanolyan lelkesedéssel fogadták a Bécsi Kongresszust követő liberális alkotmányosságot.<sup>22</sup> Hasonló fejlődésen ment keresztül a lengyel radikálisok egy része is, akik pályájuk kezdetén a Nagy Szejm jakobinusai voltak, majd a Varsói Nagyhercegség bürokratikus rendjéért lelkesedtek, mert az gyorsabb és radikálisabb modernizációval kecsegtetett, mint a felosztások előtti reformok, a Kongresszusi Királyság létrejöttét követően viszont az új hangzású liberalizmus szót tartották a nézeteiket leginkább kifejezőnek. Magyarországon is találhatunk párhuzamokat, a történészek Martinovics Ignácnak, a magyar jakobinusok vezetőjének programjában liberális elemeket véltek felfedezni.<sup>23</sup> Ez a nemesi liberalizmussal szembenálló áramlat központosító és modernizációs törekvéseket tűz zászlajára, de inkább a francia forradalom, nem pedig a német felvilágosult abszolutizmus hagyományából merít.

### 3. Központosítás: gyógyír az elmaradottságra

Közép-Kelet-Európában a liberalizmus elsősorban az elmaradottság élményéből táplálkozik.<sup>24</sup> A liberálisoknak céljaik eléréséhez milliók nézeteinek, értékrendjének, viselkedésének megváltoztatására kellett vállalkozniuk. A lengyel liberalizmus történetében a legérdekesebb munka e tárgykörben Stanisław Szczepanowski *Galícia nyomora számokban kifejezve* című könyve (1888), a kérdés összetettségét mégis talán Széchenyi István híres könyve, a *Hitel* (1830) tükrözi legjobban, mely a 19. századi iparosítás legnagyobb tartott akadályával foglalkozik, a hitel hiányával. Számos munka keresett megoldást erre a bajra, olcsó be-

<sup>19</sup> Heindl, W.: *Gehorsame Rebellen. Burokratie und Beamte in Österreich 1770 bis 1848*. Wien-Köln-Graz, 1990. 207. (a továbbiakban: Heindl); a jelenség német párhuzamaival kapcsolatban vö. Lange-wiesche, D.: *Liberalismus in Deutschland*. Frankfurt am Main, 1988. 15-20.

<sup>20</sup> Evans, R. J. W.: *From Confederation to Compromise: The Austrian Experiment 1849-1867*. *Proceedings of the British Academy* 87. 1995. 135-167.

<sup>21</sup> Hintze, O.: *Die Hohenzollern und ihr Werk. Fünfhundert Jahre vaterländischer Geschichte*. Berlin, 1915. 521.; Niedzielska, M.: *Liberalna szlachta prowincji pruskiej w okresie przedmarcowym*. In: *Toruń i Pomorze pod władzą pruską. Materiały z konferencji z 10-11 Grudnia 1993 w Toruniu*. Szerkesztette: Wierzosławski, S. Toruń, 1995. 89-107.

<sup>22</sup> Valjavec 350-361.

<sup>23</sup> Csáky, M.: *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studium zum Frühliberalismus in Ungarn*. Wien, 1981. 74-79.

<sup>24</sup> Kiváltképpen János A. C. hangsúlyozza ezt: *Politics of Backwardness in Hungary 1825-1945*. Princeton, 1983. passim.

ruházási hitelrendszer kialakítását ajánlva (mint például August Cieszkowski hasonló című írása, a *Sur le Crédit et Circulation*). Széchenyi azonban a hitelfelvétel nehézségeit tágabb probléma részének tekinti, az emberek egymás iránti bizalmatlanságát, valamint az üzleti életben elengedhetetlen megbízhatóság hiányát okolja mindezért. Oly érzékletesen mutatja be olvasóinak a magyarság elmaradottságát a Nyugattal szemben, hogy érdemes itt szavait felidézni: „*Olasz énekes jobban fog énekelni, mint földünk (...). Az angol telivér kifutja lovunkat (...). Dido Párisi betűinél nyomtatóink szebbet nem állítanak elő (...). Éjszak-amerikai tengerész biztosan túltesz Pest 's Budai csónakáson. Como 's Bellagio vidéke sokkal kiesb, mint Somlyó vagy Badacsony tájéka. A' földművelés Angliában 's Belgiumban a mienket határtalanul fölülhaladja. Madeira, Sheri borok tiz esztendeig is elvannak jól a hajó fenekén, a Hegyaljai pedig sokszor pincében is elromlik (...). Telelni minden kétség kívül kellemesebb Nápolyban vagy Párizsban, mint Szabadkán vagy Esztergomban*”.<sup>25</sup> Ebből a látelctből nem a tehetetlen csüggedés szól, és nem hatja át a konzervatívok gyakori meggyőződése, hogy a hazait kell szeretni, még ha az idegen jobb is. A szerző szerint nem szükséges okvetlenül saját megoldások keresését erőltetni, a Nyugatot kell utánózni, és a nyugati eszményeket kell az itthoni viszonyokhoz idomítani. Ez az elképzelés végigkíséri a 19. századi liberális gondolkodást Közép-Kelet-Európában.

A gazdasági felemelkedésnek a liberálisok szerint meg kellett oldania a társadalmi problémákat. A 19. századi liberálisok nem tartották a gazdaságot nyertesek és vesztesek játéknak, és ezt meg is fogalmazták expressis verbis: „*Sok azt gondolja, hogy a földesur jobbágya ellenében úgy áll, mint két kártyás egymás ellen, kiknek egyedül egyike nyer, ' éppen csak annyit nyerhet, mennyit a másika vesz. Józanabb ezen halvéleményt letenni, mert talpigazság, hogy a természethez közelebb járó rendelkezések által mind birtokos, mind szántóvető határtalanul jobban bírhatná magát*”.<sup>26</sup> Széchenyi a mezőgazdaságról írta ezt, de ugyanígy vélekedtek a gazdaság más területeiről is.

Milyen gyógyírt kínáltak az elmaradottságra? Az érintett régióban a gazdasági elméletek a 18-19. század fordulójának kamerális intervencionalizmusától, a 19. század első felének lelkes liberalizmusán át, a század második felétől egyre erősödő intervencionalista elképzelésekig fejlődtek. A fejlődés nem volt lineáris, a negyvenes években Friedrich List és a francia utópista szocialisták munkássága iránti érdeklődés következtében eltávolodtak a gazdasági liberalizmustól, negyvennyolc után azonban ismét felülkerekedik a gazdasági liberalizmus, majd pedig a nyolcvanas évektől kezdve átadja helyét az intervencionalizmus különböző formáinak.

A gazdasági elmaradottság önmagában, noha a fejlett országoknál nagyobb aktivitásra sarkallta az államot, nem indokolná a liberálisok olyannyira elszánt központosító törekvéseit. Elszántságuk megértéséhez tudatosítanunk kell magunkban, milyen gyenge és törekény vívmánynak tűnhetett még a múlt század derekán a modern állam, mennyire átjárták a társadalmakat a több évszázada fennálló rendi intézmények, melyeknek részleges és lassú lebontása csak a felvilágosodás korában kezdődött meg. Az elmaradottság nemcsak a gazdaság és a mentalitás szférájában volt jelen, hanem a politika és a jog terén is. Otto Brunner és Joseph Redlich az osztrák állam történetének jeles kutatói azt hangsúlyozzák, hogy 1848-ig jogi szempontból az osztrák államról nem lehet beszélni: a császár minden tartományban külön uralkodóként gyakorolta a hatalmat, és az Ausztria császára cím nem kötődött semmiféle territóriumhoz és nem számolta fel a tartományok közötti különbségeket.<sup>27</sup>

<sup>25</sup> Széchenyi István: Hitel. Gróf Széchenyi István összes munkái 2. kötet. Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai. Budapest, 1930. 323. (a továbbiakban: Széchenyi)

<sup>26</sup> Széchenyi 352.

<sup>27</sup> Brunner idézi Heindl 65.; Redlich, J.: Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches. I. kötet: Der Dynastische Reichsgedanke und die Entfaltung des Problems bis zur Verkündigung der Reichsverfassung von 1861, Darstellung. Leipzig, 1920. 55. (a továbbiakban: Redlich) Arról,

Arról, hogy a magyar nemesség tudatában (amelynek politikai ideológiáját a nemesi liberalizmus jelentette) milyen mélyen gyökeret vert a régi, koraiújkori hatalomfelfogás, amely a szuverenitás letéteményesének a megyegyűléseket, nem pedig a központi intézményeket tartotta, egy jellemző eset árulkodik. Az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés előkészítése idején a hevesi megyegyűlés küldöttei határozatba foglalták, hogy a központi kormányzat valamennyi rendelkezését a megyegyűlésnek jóvá kell ahhoz hagynia, hogy azok Heves Vármegye területén is törvényerőre emelkedjenek.<sup>28</sup> Természetesen ez a határozat nem lépett hatályba, ám a hevesi nemesség eljárása egy a lengyel nemesi köztársaságban is létezett gyakorlatot idéz.<sup>29</sup>

Még a politikai elit tagjainak gondolkodásmódja sem állt mindig összhangban a modern egységes állam eszméjével. Péter László meggyőzően bizonyítja, hogy az 1860-as években a Bécs és a Deák vezette magyar ellenzék között folytatott tárgyalásokat mindkét fél a király és a rendek közti tárgyalásoknak tekintette. Csak a 19. század vége felé kezdtek alkotmányjogban jártas tudósok azon töprengeni, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia egy állam-e vagy kettő, hogy az unió reális avagy perszonális, a kiegyezés létrehozóinak gondolatvilágában mindezekre a kérdésekre nem volt válasz.<sup>30</sup>

Úgy látszik, hogy a történettudomány, mely inkább új eszmék születésével, mint a tanult emberek jellemző jogi tudatával foglalkozik, nem tulajdonít elég nagy jelentőséget a régi beidegződéseknek. Ki tudja, hogy az általunk vizsgált térség jellemző politikai konfliktusai vizsgálatához a 19. század legnagyobb részében a rendiséget kutatók (mint például Otto Brunner vagy Otto Hintze, akikre Péter László hivatkozik) munkáinak ismerete nem fontosabb-e, mint a központosított állammal foglalkozó korabeli teoretikusok műveit, Bodintól Hobbesig, melyek csak nagyon lassan épültek be a közgondolkodásba.

Ha tehát a hatalomra, szuverenítésra, államra és jogra vonatkozó új elméletek még ilyen gyöngye lábakon álltak, akkor nem lehet csodálkozni, hogy a liberálisok számára a modern állam, melynek élén egy uralkodó áll, és amely garantálja az egyének számára a negatív szabadságot, bármilyen liberális politikai program megvalósításának elengedhetetlen feltétele volt. Ha figyelembe vesszük a felvilágosodott abszolutizmus hagyományát, akkor nyilvánvalóvá válik, hogy miért volt az osztrák és német liberálisok szemében a központosítás egyenlő a haladással, és miért tekintették a föderalizmus mindennemű megnyilvánulását a nemesség részéről a helyi struktúrákban gyökerező feudális hatalmuk megtartására tett kísérletnek. Legalábbis Közép-Kelet-Európa számos liberális gondolkodója szemében – szemben az angol liberalizmus felfogásával – az egyéni szabadságra leselkedő legfőbb veszélyt nem az önkényeskedő kormány, hanem a feudalizmus maradványai jelentették, a kormány pedig az egyének szövetségese lehetett a rendi állam zsarnoksága alóli felszabadulásért folytatott harcban. A 19. századi liberálisok vonzalma a központosító politika iránt nem a liberális ideálok megtagadását jelentette, amivel pedig gyakorta vádolták őket, hanem éppen azok logikus következménye volt. A nemzeti konfliktus elemei természetesen megjelennek a központosító törekvésekben, de véleményem szerint csak másodlagos szerepet játszanak.

A központosító elképzelések nagymértékben hatottak a kisebb nemzetek liberálisaira. Így például a szlovákok 1861-től szlovák autonóm terület létrehozására törekedtek, de ellenez-

hogy az Ausztria császára cím semmit sem változtatott az egyes Habsburg tartományok közjogi helyzetén vö. Balzer, O.: *Historia Austrii w zarysac*, 2. kiadás, Lemberg, 1908. 392.

<sup>28</sup> Gratz, G.: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867-1918*. 1-2. Budapest, 1992. (az 1934-es kiadás reprintje, I. kötet 49.

<sup>29</sup> Vö: Kutrzeba, S.: *Historia Ustroju Polski w zarysac*. 1. kötet. Korona. 7. kiadás Kraków, 1931. 277.

<sup>30</sup> Péter, L.: *The Dualist Character of the 1867 Hungarian Settlement*. In: *Hungarian History – World History*. Szerkesztette: Ránki György. Budapest, 85-164.

ték, hogy ennek keretében az ott lakó magyarok és németek is autonómiát élvezzenek, vagyis tulajdonképpen a magyarok velük kapcsolatos politikáját utánozták le.<sup>31</sup>

Arra számíthatnánk, hogy két fejlődési elképzelés kerül itt egymással szembe, és hogy a kis nemzetek liberálisai az adminisztráció centralizálása nélkül végbemenő modernizációt állítanak szembe a bécsi liberálisok elképzeléseivel. Ám nem ez a helyzet. Ez az akkori középkelet-európai liberalizmus előtt álló talán legnagyobb szellemi kihívás nemcsak megválaszolatlan, hanem egyszerűen észrevétlen maradt. Ritkán figyeltek fel arra az ellentétre, amely a modernizáció szempontjából szükséges központosítás és a nemzeti érdekek diktálta autonómiatörekvések között feszült, a centralizáció jó oldalait ismerte fel František Palacký,<sup>32</sup> a nagy cseh történetíró és politikus, Adolf Fischhof pedig, a legélelsoőbb osztrák-német liberális, a dilemma feloldására azt vallotta, hogy a központosítás Mária Terézia és II. József alatt megteremtette már áldásos gyümölcseit, úgyhogy most ideje utat nyitni a nemzetek szabadságát biztosító decentralizációnak.<sup>33</sup> Szükségesen kedvezőtlen helyzetben kínált e dilemmára egyfajta megoldást a hetvenes-nyolcvanas években a varsói pozitivisták által meghirdetett szerves munka elmélete. A modernizációnak e felfogás szerint alulról jövő társadalmi kezdeményezések révén kell megvalósulnia, a pozitivista tanok népszerűsége pedig helyettesítheti az államhatalmat a modernizációt elősegítő magatartásformák propagálásában. A varsói pozitivisták idegenkedése az államtól nagymértékben kényszer szülte, és arra vezethető vissza, hogy az 1863-as felkelés leverése után a cári hatalom erőszakos oroszító politikát folytatott, szertefosztatva minden reményt, hogy a lengyel modernizációs törekvések bármilyen állami támogatásban részesülhetnek. 1905 után, amikor viszont lehetővé vált az államot a haladás szolgálatába állítani, a varsói szabadelmélet a térség többi liberálisához hasonlóan etatista koncepciók kidolgozásába fogtak.

A modernizáció és központosítás összefüggéseinek feltárására tehát nem került sor. Általában a nem német liberálisok a központosítással szemben kettős álláspontot képviseltek. Ellenezték a központosítást, ha a felsőbb hatalommal kerültek szembe, de kiálltak mellette, ha saját hatalmuk megerősítéséről volt szó. Szükség szerint érveltek mellette avagy ellene, és nemigen törekedtek egységes doktrína kialakítására.

A liberálisokat felvilágosult gondolkodásmódjuk vakká tette a kulturális sokszínűség áldásaival szemben. A romantikus személyiség a nyelvjárások, a népszokások, hiedelmek, építészeti stílusok vidékenként váltakozó sokaságában elragadtatással fedezte fel az emberi szellem kimeríthetetlen sokszínűségét. A liberális mindezeket – éppen ellenkezőleg – csak az elmaradottság sajnálatos megnyilvánulásainak tekintette, amelyeket felszámol majd a modernizáció egységesítő lendülete. A romantikus indíttatású liberálisok is csak akkor éreztek rokonszenvet a népi kultúra iránt, ha biztosak voltak abban, hogy a benne megnyilvánuló regionális sajátosságok nem akadályozzák a nemzetépítés folyamatát.

Érdekes itt két idézet segítségével összehasonlítani a liberális és a konzervatív álláspontot. Az első Szécsen Antalnak, a magyar konzervatív politikusnak a Reichsratban 1860-ban elmondott beszédéből való: „Az osztrák monarchia igazi és valóságos lényege abban áll, hogy a szó modern értelmében nem egységes állam [...], hanem számos elemből jött létre és a legkülönbözőbb tartományokból és nemzetekből áll össze”.<sup>34</sup> A második szövegrészlet a már említett, 1860-ban készült szlovák memorandumból való: „annyi századon át alkotmányos hazánkban egy kún és jász kerület, 6 hajdu város, a lánzsások 10 községe, 16 szepesi város s 44 vármegye, helyi

<sup>31</sup> A Memorandumot közreadja: Mikó I.: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Az 1944-ben Kolozsvárott a Mincerva által kiadott mű reprintje. 257-262. (a továbbiakban: Mikó), elsősorban az a passzus figyelemre méltó (259. o.) amely kimondja, hogy a szlovák földön élő magyarok elmagyarosodott szlovákok, akiknek vissza kell térniük eredeti nemzetiségükhöz.

<sup>32</sup> Palacký, F.: *Idea statu rakouskeho* (1865). Český liberalismus. 48-66. (a központosításról: 49.)

<sup>33</sup> Fischhof, A.: *Oesterreich und Burschaften seines Bestandes*. Wien, 1869. 104-106. (a továbbiakban: Fischhof)

<sup>34</sup> Idézi Redlich J. kötet, I. rész 530.

*s fekvési nehézségek ellenére, mint külön municipális szerkezettel ellátott testületek, minden nehézség nélkül, valósággal fennállhattak*<sup>35</sup> – hangzott az egyik érv, amellyel a szlovákok alátámasztották autonómiaköveteléseiket. Elegendő czeket az idézeteket egymás mellé tenni és összevetni mondjuk Pulszky Ferenc nyilatkozataival (erről a későbbiekben szólunk) és megértjük, miért volt könnyebb a kis nemzetek politikusainak szót érteniük a konzervatívokkal, mint a liberálisokkal. Ez az oka a liberalizmus gyengeségének az ún. nem történelmi nemzeteknél.

A központosítás nem csak más nemzetek ellen irányult. Magyarországon a 19. század első felében a Habsburg-ellenes politika fő crejét a megyék adták. Ebben az időszakban a liberális politikusok (a centralistákat kivéve) csak elismerően szóltak a megyei politizálásról, még egy olyan koncepciót is kidolgoztak, melynek értelmében a megyegyűlés Rousseau társadalmi szerződéséhez hasonlatosan minden hatalom alapját képezte volna.<sup>36</sup> A helyzet gyökeresen megváltozott, amikor Magyarország a '67-es kiegyezés révén belső autonómiát kapott. Ugyanazok a liberálisok (nemcsak mint politikai tömörülés, hanem személy szerint is), akik korábban a megyékért lelkesedtek, hozzáfogtak a megyegyűlés mint a modern központosított hatalomgyakorlást akadályozó intézmény jogainak korlátozásához.<sup>37</sup>

A központosítás az egyház pozíciójának meggyengüléséhez is vezetett. Az egyház állam volt az államban, amelynek crejét meg kellett törni, miként a főnemességét, és ahogy a regionális különbségeket fel kellett számolni. A liberális doktrína nem lépett fel magával a valósággal szemben, valójában azonban a konfliktus, amely igen nagy indulatokat szabadított el, nemcsak az egyház szerepét firtatta az államban, hanem világnézeti kérdéseket is feszegetett. A liberális antiklerikalizmus a francia felvilágosodásból és az osztrák felvilágosult abszolutizmus hagyományából merített, a liberálisoknak tehát két út közül kellett választaniuk. A francia hagyomány az egyházi személyeket el akarta tiltani minden közhivatal viselésétől és helyükbe állami tisztviselőket ültetni, miközben a jozefinista hagyomány szellemében a haladás egyházon belüli híveit szívesen látták tanári, köztisztviselői, betegápolói szerepben vagy a technika vívmányait és a nemzeti műveltséget terjesztő oktatóként. Közép-Kelet-Európában ez a második változat sokkal népszerűbb volt. Az egyház komoly tapasztalatokra tett szert a szervezés és a társadalom megnyerése terén, amelyet átadhatott azoknak, akik a modern állam létrehozásán munkálkodtak. A jozefinusz gyakorlat megnyilvánulásai tehát ott is megfigyelhetők, ahol az osztrák abszolutizmus hagyományának hatása elenyészőnek mondható, így például a varsói pozitivistáknál (persze csak elméletben, hiszen a gyakorlati politika alakítására nem lehettek hatással).<sup>38</sup> Az egyház nem élt a felkínált lehetőséggel, a konfliktus rendszerint olyankor éleződött ki, amikor az állam törvények révén rendezte a vitatott kérdéseket (elsősorban a vegyes házasságok és a felekezeteknek a katolikusokéval egyenlő jogállás biztosítása kapcsán).<sup>39</sup>

#### 4. A liberalizmus és a nemzetek

A 19. század folyamán a liberálisok mindvégig a nemzeti eszme természetesen védelmezőinek tekintették magukat. Külön jelképekkel, hagyományokkal és azonosságtudattal rendelkező rendekre tagolt társadalom helyett egységes, közös jelképekkel és közös (többé vagy kevésbé mesterségesen létrehozott) múltképpel bíró társadalmat akartak teremteni. Számukra a romantikusokkal ellentétben, a nemzeti eszme nem a lokális kultúrák sokszínűségének megőrzését, hanem az egységcsítés és a modernizáció eszközt jelentette.

<sup>35</sup> Mikó 129.

<sup>36</sup> Dénes I. Z. 89.

<sup>37</sup> Gratz I. kötet. 89.

<sup>38</sup> Vö. Praca u podstaw (V) Parafia. Przegląd Tygodniowy nr 16, 1873. IV. 8. (20) 121-123.; lásd: Janowski 231-234.

<sup>39</sup> A magyar eszetet érdekesen elemzi: Péter László: Hungarian liberals and the Church-State Relations (1867-1900). In: Hungary and European Civilisation. Ed. G. Ranki. Budapest, 1989. 79-138.

A nemzeti értékek azonban soha nem jelentettek öncélt, Palacký őszintén megvallotta 1848-ban, hogy az ő szemében a humanitárius eszme elsőbbséget élvez a nemzettel szemben.<sup>40</sup> A meggyőződés, hogy az egész emberi nem közös jegyei fontosabbak, mint a nemzeti jellemből fakadó különbségek, a felvilágosodásból kinőtt liberális univerzalizmus sarkkövét képezi. A liberális és a romantikus univerzalizmus, noha eredetét tekintve különbözik, abban azonos állásponton van, hogy az egyéni szabadság, az emberi haladás és a nemzeti szabadság ügye nem állhatnak szemben egymással. A láthatatlan kéz egyaránt összehangolja az egyéni és csoportérdekeket.

Az első kétfélek viszonylag korán merültek fel. 1842-ben a liberális beállítottságú csehországi arisztokrata, Leo Thun Pulszky Ferenchez, a magyar liberális politikushoz írott levelében, a népi kultúra iránti romantikus lelkesedéssel áll ki a szlovák nemzeti mozgalom mellett. Pulszky válaszából nem nehéz kiérezni az iróniát, amelyet alig palástol jólneveltség. „Levelében Ön azt feltételezi, mindkettőnk közös célja szellemi és erkölcsi újjászülötésükért munkálkodva a népek javát szolgálni. E feltételezéssel túl elhamarkodottan tulajdonítja nekem, Gróf Úr, saját nagylelkű filantróp nézeteit. Én ugyanis büszkén vallom magam hazafinak, nem pedig kozmopolitának, és politikai pályámon fő vezérével az, hogy hazám érdekét soha nem rendelem alá általános filantróp eszméknek.”<sup>41</sup> Pulszky szavai a legtalányosabbak közé számítanak Közép-Kelet-Európa 19. századi történetében, nem volt szokás így írni a romantika korában, amikor patriotizmust és kozmopolitizmust egymást kiegészítő jelenségeknek tekintették. Pulszky szavai úgy csengenek, mintha vagy fél évszázaddal megelőzték volna korukat. A magyarok a nemzeti kérdésben általában élesebben fogalmaztak, mint más nemzetek liberálisai.<sup>42</sup> A mérsékelt álláspontot valló Wessclényi Miklós báró *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című híres könyvében azt írja, hogy a hazaszeretet egyedül a nemzeti közösségerzétből táplálkozhat (az etnikai-nyelvi közösséget értve ezalatt): minden egyéb kapocs, mint például az alkotmányhoz és a jogrendhez való kötődés, csak kiegészítheti azt.<sup>43</sup>

A magyar nemzeti eszme fejlődési útjében rejtélyeket tartogat számunkra. Azt váránánk ugyanis, hogy a nemesi liberalizmus a nemzeti kérdésben egyfajta, a középkori területfoglalásból kiinduló *Landespatrisztizmust* képvisel, amely az ország territóriumát politikai-történeti egységnek tekinti, és legfőbb vonásának jogi különállását tartja. E koncepció jegyében az országhoz tartozás érzése erősebb kell legyen, mint a nemzeti érzés. Joseph Matthias Thun gróf mondását – „*dass ich weder ein Tscheche noch ein Deutscher, sondern nur ein Boehme bin*” – sokszor szokás az ilyen *Landespatrisztizmus* példaként emlegetni.<sup>44</sup> Pulszkyknál, Wessclényinél pedig már ugyanebben az időben modern etnikai nacionalizmus jelenik meg.

Úgy tűnik, a magyarok esetében az a körülmény, hogy a germán, román és szláv népektől egyaránt különböztek, hozzájárult a fenyegetettség érzésének felerősödéséhez, és ami ennek velejárója, az agresszív megnyilvánulások megjelenéséhez. A protonacionalista elemek ezért előbb jelennek meg a magyar politikai gondolkodásban, mint a térség más nemzeteinél.

Mindazonáltal csek az elemek egészen a 19. század végéig nem álltak össze modern nacionalista ideológiává. Wessclényi idézett művében a Magyar Korona országait lakó szlávoknak sajátos alkut kínált: az egyéni szabadságjogok fejében, amelyekért a liberálisok síkra szállnak, le kellene mondaniuk a kollektív jogokról (vagyis arról, hogy önálló nemzetiségnek ismerjék el őket), és el kell fogadniuk a magyar nyelv egycuduralmát a közügyekben, a nem

<sup>40</sup> Palacký, F.: Psani do Frankfurtu, Praha 11 IV 1848. In: Český liberalismus 35-40.

<sup>41</sup> Thun, L.: Die Stellung der Slowaken in Ungarn. Prag, 1843. 23-24.

<sup>42</sup> Részletesen tárgyalja Varga, J.: A Hungarian Quo Vadis. Political Trends and Theories of the Early 1840s. Budapest, 1993. (II. fejezet: The Hungarian National Movement and the Country's Other Nationalities).

<sup>43</sup> Wessclényi, M.: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Budapest, 1992. 45-46. (a továbbiakban: Wessclényi)

<sup>44</sup> Thun, J. M.: Der Slavismus in Böhmen. Prag, 1845. 17.

magyar nyelveknek csak a magánszférában lehetne létjogosultságuk.<sup>45</sup> A vizsgált korszakban a magyar politikusok mindvégig kitartottak ezen álláspont mellett. Az 1868-as magyar nemzetiségi törvény, mely engedélyezte a nem magyar nyelvek használatát az oktatásban és a helyi közigazgatásban, de a magyar politikai nemzetet proklamálta, jelentette a magyar liberálisok által nyújtott engedmények csúcsát – és azt is csak elméletben, a gyakorlatban ugyanis nem tartották be.

A liberálisok nézeteinek további alakulása a nemzeti kérdéssel kapcsolatban a különböző nemzeti érdekek és szabadságformák összebékíthetőségéről vallott romantikus-liberális eszmék leértékelődésének folyamata. 1848-ban még lehetséges volt a kompromisszum: heves viták mellett ugyan, de az osztrák parlamentnek sikerült kidolgoznia az ország egységének megőrzése mellett széleskörű nemzetiségi jogokat biztosító alkotmánytervezetet. Az alkotmány nem lépett életbe, mert Bécs feloszlatta a parlamentet, a liberálisok későbbi integrációs kísérletei pedig, többek közt Fischhoffé a hetvenes évek végén, eredménytelenek maradtak.<sup>46</sup> A legtisztességesebb osztrák kompromisszumtervezet, amely nemzetiségi kérdésben valaha született, a bécsi liberális Fischhof *Oesterreich und Burschaften seines Bestandes* című munkája, amelyet egy galíciai liberális napilap azzal fogadott, hogy Fischhof a nemzetek egyenjogúságát hangoztatja ugyan, de nyakig ül az értelmetlen német előítéletekben.<sup>47</sup> Joseph Redlich az 1848-49-es kremsieri alkotmánytervezetről írva helyesen jegyzi meg, hogy a liberális eszmék oly mértékben köztiszteletnek örvendtek akkoriban, hogy kikényszerítették a kompromisszumokat.<sup>48</sup> Másrészt viszont néha úgy tűnik, hogy a liberális elvek magától értetődő volta nemegyszer megnehezítette a liberálisok nemzeti különbségeken felülemelkedő együttműködését, mivel úgy vélekedtek, ezen elvek közös tisztelete még nem elegendő az együttműködéshez. A különböző nemzetiségű liberálisokat sok dolog kapcsolta össze, ám ők maguk, mint Fischhof munkájának idézett galíciai fogadtatása is mutatja, elsősorban a különbségekre figyelték. Az új etnikai nacionalizmus csak a századfordulón diadalmaskodott. Hangsúlyozni kell itt a liberális és nacionalista nemzetfelfogás közötti alapvető különbséget. A liberálisok számára a nemzetalkotás folyamata összekapcsolódott a modernizációval, a különböző rendek egy nemzettestbe oladásával. A nacionalisták eleinte elfogadták ezt a víziót, ám hamarosan alapjaiban alakították át, elfogadva a faji alapú antiszemitizmust és ennek velejárójaként a zsidó lakossággal szembeni kirekesztő magatartást. Ez a felfogás a zsidók asszimilációjára törekvő liberálisok számára visszatérést jelentett a rendi társadalomhoz, utat nyitott a korporációs koncepciók előtt, amelyeknek semmi közük sem volt a nemzetben a modernizáció letéteményesét látó elképzelésekhez.

Mindazonáltal a nacionalizmus sok mindent átvett a liberális patriotizmustól. A nacionalizmus szinte mindenütt a liberalizmusból nőtt ki, a két vízió sarkítva bemutatott szembenállása első pillantásra nem feltétlenül volt nyilvánvaló. A nacionalisták átvették a liberálisok politikai táborát, a kis- és középpolgárságot, sőt politikai nyelvzetüket, szóhasználatukat, jelszavaikat, fogalomkészletüket is megtartották. Az új jelentés, amellyel ezeket felruházták, csak nagyon lassan bontakozott ki. Kiválóan példázzák ezt azok a közművelődési és sportkörök, melyeket a liberálisok tömegesen alakítottak a 19. század második felében és a 20. század elején. Azok a nemzeti tudat ébresztését, valamint a társadalmi integrációt szolgálták a liberális összetartozás jegyében, de a 20. század elején mindenütt a nacionalisták irányítása alá kerültek. A régi elemek lassan új képbe kezdtek rendeződni.

Álljon itt egy véletlenszerűen kiválasztott példa. Az Erdélyi Magyar Kulturális Egyesület (EMKE) fennállásának 25. évfordulójára impozáns kötet készült. Egyik illusztrációja egy hegyek közt fekvő kisvárost ábrázol éjszaka. A templomtoronyból kiáradó fény sugarak reflektorként világít meg két szemét takargató baglyot, amelyek egy omladozó épület tetején ül-

<sup>45</sup> Wessclényi 211-216.

<sup>46</sup> Urban, O.: *Česka společnost 1848-1918*. Praha, 1982. 323-325.

<sup>47</sup> Przegład Polityczny. In: *Kraj*. Kraków 233, 1869 XII. 8. 3.

<sup>48</sup> Redlich I. kötet. 1. rész. 234-237.

nek. A fénynyalábon az EMKE felirat látszik, miközben az egyik bagoly így szól társához: „Gyerünk innen pajtás, nem jó világ kezd itt lenni, nagyon világosodik!”<sup>49</sup> Az ábrázolás módja, ahogy a fény eloszlatja a sötétséget, a liberális retorikát idézi, csak hogy az egyik bagolyra az van írva: román, a másikra meg, hogy szász, ez pedig alapvetően megváltoztatja a kép üzenetét: A magyar kultúra fénye kiúzi Erdélyből a nem magyar nemzetiségűket.

A politikai frazcológia területén nagyon jó példa a jelentésváltozásra a darwinizmus vezető jelszavának, a létért való harcnak a jelentésváltozása. A liberálisok szemében a létharc mindig a természet vad erőivel való harcot, a nyomor, a tudatlanság, a betegségek leküzdését jelentette. Minden új iskola, vasútvonal, gyár győzelem volt, a civilizáció diadala a természet fölött. A nacionalisták számára viszont a létharc más emberek ellen irányult, és az egyik fél győzelmé egyszerűsége a másik vereségét jelentette. A kölcsönös haszon lehetőségébe vetett hitet, amely oly szépen bontakozott ki Széchenyi idézett szövegéből, a nacionalisták elvetették.<sup>50</sup> A liberalizmus átalakulását a nacionalizmus irányában kiválóan nyomon lehet követni az osztrák-német liberálisok egy-egy nyilatkozata segítségével. Az említett Adolf Fischhof még negyvennyolcasnak számított, élete végéig hitt a negyvennyolcas idealokban, a romantikus patriotizmusban és a népek testvériségében. Fischhof svájci alkotmányos megoldásokat akart átvenni, amelyek Ausztria számára hatalma megőrzését és valamennyi nemzetiség egyenjogúságát biztosították volna.<sup>51</sup> A következő nemzedékhez tartozott viszont Ernest von Plener báró, aki a bécsi liberálisok vezéralakja volt a múlt század utolsó negyedében, és fellépése már egy következő szakaszt fémjeléz. A német nyelv államnyelvvé nyilvánítását szorgalmazza Ausztriában, ellenzi a svájci minták átvételét (anélkül, hogy Fischhof nevét említene). Plener szakít tehát a népek feltétlen egyenjogúságának eszméjével, de nézeteinek alátámasztására a liberalizmus fegyvertárából hoz érveket. Nem a nemzeti egoizmusra apellál, hanem a német felvilágosodás szellemében azt hangoztatja, hogy a német a nagy kultúrnyelvek közé tartozik, ezért előtérbe állítása az egyetemes emberi kultúrát gazdagítja. Nyomatékosan kijelenti, hogy koncepciója nem veszélyezteti a törvény előtti egyenlőséget, hiszen az állam a nyelvek egyikét, ahogy az egyes állampolgárokat (például állami hivatalnokokat), külön jogszabályokkal is védheti anélkül, hogy az egyenlőség elve csorbát szenvedne.<sup>52</sup>

Végül a következő nemzedék lezárja a folyamatot, elvetik az egyetemes értékek hirdetését, és nemzeti egoizmussal váltják azt fel, amely alkalmasabb a nacionalista tartalmak védelmére. Ezt a lépést Bécsben német sovíniszták teszik meg Georg Schoenerer vezetésével. Az, hogy Schoenerer politikai pályáját liberális képviselőként kezdte, nem véletlen, hanem a korszak szellemi fejlődéséből következik. Hasonló változást indított el a 20. század elején Lengyelországban Roman Dmowski *Egy modern lengyel gondolatái* című könyvének kiadása, amely a modern ideológiai nacionalizmus vezető szövegévé vált. Dmowski a modern nacionalizmus ellenségeként említi többek között a „régí típusú hazafiakat”, akiknek az a meggyőződése, hogy a lengyel ügy a haladás, a szabadság és az emberiség ügye. A modern nacionalizmus, átvéve a régi liberális patriotizmus szóhasználatának nagyobb részét, tudatosan szakított annak alapvető eszményeivel, a nemzetet emelte arra a magaslatra, ahol korábban univerzális értékek álltak.

Amikor a nacionalisták programjaikba iktatják az antiszemitizmust, a liberálisok kicsnek a játékból, nem licitálhatnak rá azok nemzeti buzgóságára, mert az asszimilált zsidóság támogatásának elvesztése teljesen kiszorítaná őket a politikai életből. Így hát világnézeti rivalizáció és bizonyos eszmei folytonosság jellemzi a liberális gondolkodás kapcsolatát a modern nacionalizmussal.

<sup>49</sup> Sándor J.: Az EMKE megalapítása és negyedszázados működése 1885-1910. Kolozsvár, 1910. 497.

<sup>50</sup> Jól példázza a létharc nacionalista felfogásának liberális bírálatát Hatscher, B.: Darwins 100. Geburtstag. Von Universitätensprofessor..., Neue Freie Presse 15 977. 1909. II. 12. (Morgenblatt) 2-3.

<sup>51</sup> Fischhof 99 skk.

<sup>52</sup> E. von Plener beszéde az osztrák parlament alsóházában 1884. I. 28-án. In: Plener, E von: Reden. Wien, 1911. 272-303.

## 5. A történelmi jogoktól a természetjogig

Az egyetemes emberi érdekek közösségének gondolata tehát válságba jut, ám egy hasonló területen, a hatalom legitimálásának területén is gyökeres fordulat állt be. Közép-Kelet-Európa liberálisai nagyrészt a történelmi jogok hívei voltak. Furcsának tűnhet ez, hiszen a liberalizmus természetjogi érveket használ és ezekre építi az egyéni szabadság koncepcióját. E jelenség magyarázatához szélesebb összehasonlításra volna szükség, tény azonban, hogy a közép-kelet-európai liberális gondolkodásban a nemzetek önrendelkezési jogát a történelmi jog szabta meg. A saját államiság hagyományával nem rendelkező nemzetek a nyolcvanas évekig uralkodó felfogás szerint csak autonómiára és nemzeti különállásuk elismerésére, de nem önálló állami létre formálhattak jogot.

A német liberálisok a 19. század első felében meg voltak győződve arról, hogy a német államnak magában kell foglalnia a Német-Római Császárság területét; a lengyelek 1862-ben azt írták a cárnak, hogy Lengyelországnak azon határok közt kell léteznie, amelyeket Isten jelölt ki és a történelem hagyományozott számára,<sup>53</sup> vagyis az 1772-es első felosztás előtti határok között. Ez a felfogás a magyar közgondolkodásban maradt meg, hiszen Magyarország, legalábbis formálisan, megőrizte önálló államiságát. A közjogi különállásért folytatott harc a hatvanas években éppen történelmi érvekre támaszkodott. Ezen érv súlyát mutatja, hogy Bécs soha nem vonta ezeket kétségbe, hanem arra hivatkozott, hogy törvényes uralkodója ellen lázadva a magyarság ezt a jogát eljátszotta (Verwirkungstheorie).

1865-ben Deák több mint kétszáz oldal terjedelmű könyvet adott ki (először magyarul, majd német fordításban) a Magyar Korona történelmi jogainak védelmében. Az érvelés jogi természetű, egész oldalt szentel annak, hogy a Pragmatica Sanctioban az *indivisiibiliter ac inseparabiliter* megfogalmazás a *regnandára* avagy a *possidendára* vonatkozik-e. Ebben az első esetben jogos a Habsburgok törekvése az önálló magyar intézmények megszüntetésére (mert eszerint Magyarországot a Monarchia többi országával együtt nemcsak birtokolnia, hanem igazgatnia is kell), a másik esetben viszont ez a törekvés jogtalan.<sup>54</sup>

Európa történetében azonban ezek voltak az utolsó pillanatok, amikor egy barokk dokumentumba foglalt latin szerkezetek finomságainak értelmezése politikai vitákat dönthetett el. 1876-ban az Ifjú Csehok pártjának vezetője, Eduard Grégr támadást intézett a cseh politika dogmája, a cseh államjog elve ellen. Eddig a cseh politikusok minden erejüket arra összpontosították, hogy Magyarország példáját követve kiharcolják az uralkodóházzal való kiegyezést, az uralkodó cseh királlyá koronázását és a Cseh Korona államjogi különállását. Grégr viszont a következőket írja: a cseh államjog anélkül, hogy tényleges erő társulna hozzá, nem ér egy lyukas garast sem,<sup>55</sup> és az új cseh politika természetjogi alapokra helyezését javasolja, mert ez esetben a csehnek az államiság hagyományával nem rendelkező nemzetek együttműködésére is számíthatnak. Grégr fellépését az ócsehek irreális politikája elleni tiltakozásnak szánta; ám itt nemcsak politikai realitásokról van szó, hanem a politikai törekvések legitimálásának megváltozásáról, a történelmi jogi érvelés visszaszorulásáról a természetjoggal szemben.

Úgy tűnhetett hát, hogy ez a váltás a liberalizmus erejét növeli, hiszen ezzel a liberálisok sokat hangoztatott posztulátuma teljesült, hogy az egyéni szabadság mellett a nemzeti szabadság analóg eszményéért is síkra szálljanak. Ennek ellenére a közép-kelet-európai helyzet ilyenén megváltozása, amelynek háttérében inkább társadalmi, mint ideológiai okok húzódnak

<sup>53</sup> A Lengyel Királyság nemcesi által a cárhoz intézett petíció szövege 1862 szeptemberéből. Ez a megfogalmazás a fehérek koncepcióját tükrözi. Idézi Ruprecht, Karol: *Zadanie obecnej chwili*. Paryż, 1862. 47.

<sup>54</sup> Deák F. Adalékok a magyar közjoghoz. Pest, 1865.

<sup>55</sup> Grégr, E: *Naše politika. Otvrčený list panu dr. Fr. L. Riegerovi* (1876) In: *Český liberalismus 191-200*. Vö. Urban 308-309.

nak meg, hozzájárult a liberális gondolat és mozgalmak meggyengüléséhez a térségben. A természetjogi érvelés felülkerekedése ugyanis természetes módon erősítette a pontatlanul „nem történelminek” nevezett nemzetek helyzetét. Ezen nemzetek súlya határozottan megnövekedett, minthogy a „történelmi nemzetekkel” való egyenlő jogokra törekedhettek. Mivel ezen nemzetek körében a liberalizmus gyengébb volt, mint a „történelmiekénél”, befolyásuk megerősödése a liberalizmust gyengítette. Mi több, kiderült, hogy a „haladás” híveinek meggyőződése ellenére a nemzetiségi konfliktusok a tömegtársadalomban nemcsak hogy nem hunynak ki, hanem még elvakultabbá válnak. Megkövetelve minden egyéntől nemzeti hovatartozásának egyértelmű meghatározását, a nemzetek önrendelkezésének természetjogi felfogása határozottan hozzájárul a konfliktus tömegessé válásához.

### 6. Az ún. nem történelmi nemzetek jellemzői

Beszélhetünk-e a „nem történelmi” népek esetében liberalizmusról? Létezett-e a 19. században ukrán, szlovák vagy szlovén liberalizmus? A „történelmi” és „nem történelmi” nemzetekre való felosztásnak nincs létjogosultsága a nemzetké válás folyamatának vizsgálata során – minden modern nemzet 19. századi, nem történelmi konstrukció. Társadalom- és eszmetörténeti szempontból azonban van bizonyos értelme a megkülönböztetésnek: a „nem történelmi” nemzetek ugyanis elsősorban a parasztságból alakultak, és nem rendelkeztek valós vagy fiktív állami hagyományokkal. E nemzetek vezetői nem engedhették meg maguknak azt a luxust, hogy politikai nézeteiket megválasszák, és liberálisok, konzervatívok vagy egyebek legyenek – nekik a nemzet ébresztése volt feladatuk. Az alvó etnikum nemzeti létre ébresztése pontosabban meg nem határozott módon, úgy vélték, megoldja a gazdaság, kultúra és társadalomszerkezet elmaradottságából adódó valamennyi problémát. A liberális eszmék kisugárzása a harmincas-negyvenes évektől fogva azonban oly erős volt, hogy a nemzeti újjászületési mozgalmak vezetői liberálisok voltak, nemegyszer anélkül, hogy ezt tudatosították volna magukban, és formálódó mozgalmukat szintén liberális vonásokkal ruházták fel.

Nehéz nem észrevenni a liberalizmus hatását L'udevít Štúrra 1848 előtt.<sup>56</sup> Először sötét színekkel festi hazája állapotát, majd a gazdag, művelt, szabad és boldog Nyugat idealizált képét állítja vele szembe, végül pedig megjelöli az utat, melyen hazája elérheti a kívánatos állapotokat: a jobbágyfelszabadítás és a népművelés útját, így fest leegyszerűsítve Štúr programja. Nem nehéz felismerni benne az akkori közép-kelet-európai liberálisok tipikus programját, a régió bármely nemzetének liberálisa szinte ugyanígy leírhatta volna a programot.

A galíciai fiatal ukrán értelmiség is 1848 előtt a liberális eszmék hatása alatt állt. Ivan L. Rudnytsky érdekes, noha vitatható tanulmányában úgy látja, hogy Mihail Dragomanov mély és eredeti föderalista elképzelései elsősorban a liberalizmusból nőttek ki.<sup>57</sup> Így tehát a történelmi nemzetek kritikája, miszerint az új nemzeti mozgalmak reakciós jellegűek, nagymértékben megalapozatlan. Még 1848-ban a nemzetiségek által Bécsnek juttatott támogatás sem jelentette okvetlenül a liberális elvek megtagadását.

Még a hatvanas években is a kis nemzetek mozgalmait liberalizmus jellemezte, a szlovák nemzet 1861-es Memoranduma szlovák önkormányzatot követelve Magyarország területén azt hirdeti: „*Jelszavunk: egy szabad, alkotmányos haza, s abban nemzetek szabadsága, egyenlősége és testvérisége*”.<sup>58</sup> A helyzet azonban hamarosan megváltozik. A liberalizmus túlságosan gyen-

<sup>56</sup> Vö. például: Kde leží naša bieda? (1847) In: Štúr, L.: Kde leží naša bieda? Politické články a řeči - na uhorském sneme. Jún 1846-Marec 1848. Turč. sv. Martin, 1948. 82-112.

<sup>57</sup> Kozik, J.: The Ukrainian national movement in Galicia 1815-1849. Edmonton, 1986. 29., 207, 348 és passim. Dragomanov liberális nézeteivel kapcsolatban: Rudnytsky, I. L.: Dragomanov as a Political Theorist. In: Essays in modern Ukrainian History. Edmonton, 1987. 203-255.

<sup>58</sup> Mikó 133.

ge ideológiának bizonyul az egyre radikalizálódó nemzeti mozgalmak legitimizálásához, ráadásul pedig a hetvenes évektől fokozatosan elveszíti vonzerejét és megszűnik egyetlen kétségbevonhatatlan és természetesen politikai ideológia lenni. A túrócszentmártoni Národne Noviny, amelyet a Memorandum egykori megfogalmazói jelentettek meg, sok ízben bírálta a magyar liberalizmust mint a szlovákokkal szembeni repressziók kiváltóját. Szembesítették ugyan a valódi, például a svájci liberalizmussal,<sup>59</sup> de a kritika zöld utat nyitott a mindennemű liberalizmussal szembehelyezkedő áramlatoknak. A liberalizmusnak ez a viszonylagos gyengesége azonban a „nem történelmi” nemzetek esetében a századfordulón, amikor a liberális mozgalmak válsága elmélyült, már nem játszott szerepet. Ezek a nemzetek ugyanolyan felkészültek voltak az új politikai eszmék befogadására, mint a „történelmiék”. Azt lehet mondani, hogy az eszmetörténetben ez esetben egy a gazdaságtörténetből ismert jelenség figyelhető meg, az elmaradottságból fakadó előny, mert a később versenybe szállók korszerűbb technológiát, vagyis esetünkben korszerűbb ideológiát vehetnek át, megelőzve ezzel a már korábban versenyben lévőket.

### 7. A liberalizmus válsága a századfordulón

A liberalizmus mint politikai mozgalom és mint ideológia egyaránt válságba jutott a múlt század nyolcvanas éveitől.<sup>60</sup> Ez a válság több szinten jelentkezett, összekapcsolódik a pozitivistá világnézet háttérbe szorulásával a filozófiában és az irracionalizmus előretörésével az európai kultúrában. A képzőművészetben egybecsik a szecesszió térhódításával, amelyet a liberálisok nem igazán tudtak elfogadni. A társadalmi átalakulás terén a modern tömegtársadalom, a tömegpártok létrejöttével és az új politikai stílus térhódításával csik egybe, amire a liberálisok nem tudtak alkalmazkodni. A politikai gondolkodásban a liberalizmus nem tudta felvenni a versenyt az integráns nacionalizmussal, a szocialista mozgalommal és más születőben levő politikai irányzatokkal. A társadalom- és gazdaságtörténetben az individualizmus egyre kevésbé volt divatos, a szabad versenyen alapuló rend eszménye helyébe a társadalom életébe való növekvő beavatkozása lépett.

A régi liberalizmus örökbe lépő mozgalom a 20. század elején haladó radikálisnak vagy reformernek mondta magát (maga a liberális jelző szűgyellni való volt). Ezek a mozgalmak igyekeztek minden fent felsorolt változáshoz alkalmazkodni, elvetették az individualizmust, foglalkoztak a szociális problémákkal, szorgalmazták a politika és társadalom demokratizálását és az állam szerepének növelését. Egyre nem voltak képesek, nem tudták átvenni és a maguk javára fordítani a modernizmus kultúráját.

Ez volt kudarcuk oka. A liberálisoknak nemcsak hogy nem sikerült schol a térségben modern tömegpártot létrehozniuk, hanem korábbi pozíciójukat sem tudták megőrizni. A kis- és középpolgárság a nacionalista mozgalmakba áramlott, s ráadásul a liberálisoknak az értelmiség támogatását sem sikerült megtartaniuk, akármennyire is átvették a modern eszméket, lelkükben azért racionalisták maradtak. Azt tartották, hogy az indulatokat az értelem ellenőrzése alatt kell tartani, és jóllehet a spontancitás és önkifejezés új áramlatok által meghirdetett kultusza ezt a meggyőződést megingatta, teljesen megszüntetni nem tudta. A liberálisok nem tudták felhasználni sem propagandájukban, sem ideológiájukban a modernizmus esztétikáját. Valószínűleg ez a körülmény jobban eltávolította az értelmiséget a liberális politikától, mint a tartalmi megfontolások.

<sup>59</sup> Vö. Mišik, S: Mad'arski liberalizmus. Narodne Noviny V. évf., 111. 1874 IX. 9. 1., Polnansky: O liberalizme. Narodne Noviny V. évf., 113 sz. 1874 X. 24. 1-2.

<sup>60</sup> A liberalizmus válságával a szecesszió időszakában részletesen foglalkozom (különös tekintettel Galiciára, de a közép-európai háttér figyelembevételével) Inteligencja wobec wyzwania nowoczesności. Dylematy idcowe polskiej demokracji liberalnej w Galicji w latach 1889-1914. Warszawa, passim (ott további irodalom is szerepel).

## 8. Összegzés

A közép-kelet-európai liberalizmus önálló arculatát az oroszországi és németországi liberalizmussal való összehasonlítás révén szemléltethetjük. Az elmaradottságból és a nyugati eszmék átvételéből adódó párhuzamok nyilvánvalóak, de a különbségek legalább ilyen fontosak. Az orosz liberalizmus folyamatosan az önkényuralom körülményei között létezett (1905-ig), tehát gyakorlatilag apolitikus volt (valamelyest a varsói pozitívizmusra hasonlított ebben). Még fontosabb, hogy az orosz hagyományban nagyon gyengén van jelen az államnak és polgárainak tevékenységét szabályozó tényező gyanánt a jog. Az orosz liberálisok így mindenekelőtt a jogszerűség fogalmát igyekeztek kialakítani és ápolni.<sup>61</sup> Közép-Kelet-Európában viszont még az abszolutista kormányok is (legalább elvileg) a törvényesség betartásával működtek.

A német liberalizmussal való szembeállítás nehezebb, mert annak kisugárzása Közép-Kelet-Európára mindig igen jelentős volt. Eltérő felfogást képviselt a német liberalizmus a nemzeti kérdésben, hiszen nem néhány nagy államalakulat keretében létező kis nemzet problémáját kellett megoldania, hanem sok kis államban szétszórót, egyre inkább közös nemzeti kötelékekre vágyó népességét. A másik különbséget még nehezebb megindokolni. Németországban – talán mert a liberálisok a német egységet pártolták – a liberalizmus még szorosabban összefonódott az állammal, mint az általunk bemutatott térségben. Különösen gazdasági téren szembeötlő ez – Friedrich Naumannéhoz hasonló etatista gazdasági koncepciót<sup>62</sup> valószínűleg egyetlen közép-kelet-európai liberális sem hozott volna létre.

Tisztában vagyok azzal, hogy a tanulmány számos kérdésre nem tér ki. A liberálisok nemzetkoncepcióját vizsgálva (miközben a zsidókérdést csak futólag tárgyalom) kevés figyelmet szenteltem a liberálisok gazdasági elképzeléseinek. Más olyan fontos kérdéseket sem tárgyalok, mint például a politikai rendszer demokratizálása, hiszen ezekben a térség liberálisai nem nagyon különböznek a nyugat-európaiaktól. Az egyházzal való konfliktus bemutatásakor nem beszéltem az ún. keresztény liberalizmusról (figyelemre méltóak itt Deák és Eötvös nézetei, valamint Josip Strossmayer püspök személye, aki horvát politikus volt és az első vatikáni zsinaton kisebbségben levő liberálisokhoz tartozott).

Érdemes volna foglalkozni a liberális mozgalmak fejlődésében tapasztalható fáziskülönbségekkel az egyes országokban – elgondolkodtató a radikálisan nacionalista nézetek korai megjelenése Magyarországon, valamint a pozitívizmus viszonylag korai térhódítása a magyar szellemi életben.<sup>63</sup> A külső hatások elemzésének, valamint az angol, illetve a francia befolyás versengése bemutatásának elmulasztása szintén hiányossága a munkának. Nagyon lényeges a nemzeti múlt és a saját liberális hagyomány képezésének alakítása a különböző liberális mozgalmak esetében. És érdemes volna még ..., de hát nehéz szelektálni, s néhány probléma részletes körüljárása érdekében másokat mellőzni kell.

Bizonyos következtetéseket azonban a részleges vizsgálat alapján is levonhatunk. Már maga kísérlet arra, hogy a közép-kelet-európai liberalizmust mint egészet mutassuk be, és a régió különböző országaiból származó példákat állítsunk egymás mellé – függetlenül attól, hogy mennyire mondható a kísérlet sikeresnek –, megmutathatja az eszmetörténeti kérdések nemzeti kereteken túlmutató elemzésének lehetőségét. Egy ilyen kutatási irány valamennyi nemzeti történetírás szempontjából hasznosnak bizonyulna.

<sup>61</sup> Vö. Walicki, A.: *Legal Philosophy of Russian Liberalism*. University of Notre Dame, 1992.

<sup>62</sup> Naumann, F.: *Mitteleuropa*. Berlin, 1915. IV. fejezet: *Das Mitteleuropäische Wirtschaftsvolk* 102-134. A könyv ugyan már a háború alatt született és a már militarizált német hadigazdaságra hivatkozik, hasonló tendenciák már 1914 előtt jelentkeztek.

<sup>63</sup> Teljesen pozitivistá szellemben írta Eötvös a 19. század uralkodó eszméinek hatása az álladalomra című művét. Vö. Várkonyi, A.: *Die positivistische Geschichtsanschauung in der ungarischen Geschichtsschreibung*. *European Intellectual Trends*. 101-110.

A konkrét tanulságok közül a legfontosabb az, hogy az anyagi, közjogi, oktatási téren tapasztalható elmaradottság a liberálisokat radikális modernizáció megvalósítására készítette. Eközben gyakran háttérbe szorultak az egyéni szabadságjogok, főként a nemzetiségi jogok területén. Filozófiai felfogásuk tekintetében a liberálisok általában (de nem mindig) individualisták voltak, viszont ami gyakorlati politizálásukat illeti, ha ez nem paradoxon, sajátos liberális kollektívizmusról beszélhetünk,<sup>64</sup> amely a társadalom egészének fejlődését és nyugatiasodását elébe helyezi az egyéni szabadság maradéktalan megvalósításának. A konzervatívok, akiknek nem volt célja a modernizáció, több megértést tanúsítottak a kulturális különbségek iránt, megkockáztathatjuk talán azt a megállapítást: hogy az a tény, hogy a Monarchia osztrák felében oly nagy eredmények mutatkoztak a nemzetiségi jogok biztosításának területén, az osztrák liberalizmus gyengességét, nem pedig erejét mutatja.

Ha ez a jellemzés találó, akkor elosztatja kételyünket, hogy a varsói pozitivistákat a galíciai demokratákat vagy a szerves munka korai híveit Poznańban liberálisoknak mondhatjuk-e.<sup>65</sup> Természetesen igen, és az egyéni, illetve a gazdasági szabadság kérdésének gyengébb exponálása nem szól ez ellen. Hiszen az ifjúcshek, a magyar vagy osztrák liberálisok sem helyeztek erre nagyobb nyomatókat, s a történészek mégsem vonják kétségbe, hogy liberálisok voltak.

Visszakanyarodtunk tehát a címben szereplő kecskékhez és tokhalakhoz. Közép-Kellet-Európában a liberalizmus nem jelenthetett arany középutat a forradalom és a reakció szélsőségei között. *A laissez faire* belcegyezés lett volna a helybenmaradásba, az akárcsak mérsékelt változások szorgalmazása pedig a radikalizmus irányába sodort. Így hát a liberálisok, még a mérsékelték is – Bolesław Prusra is igaz ez – akarva-akaratlanul a kecskéből tokhalat csinálók, vagyis a modernizációt felülről, adminisztratív eszközökkel megvalósítók tábora felé sodródtak, mert középút nemigen létezett.

Fordította: Kertész Noémi

<sup>64</sup> Az individualizmus hiányát hangsúlyozza a lengyel liberális gondolkodásban Jedlicki, J.: *Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują*. Warszawa, 1988. 299., angolul: *The Suburbs of Europe. Nineteenth-century Polish Approaches to western civilisation*. CEU Press, Budapest, 1999.

<sup>65</sup> Kétkedésének adott hangot Jaskólski, kifejtve, hogy a varsói pozitivisták liberalizmusa „szinte kizárólag gazdasági kérdésekre korlátozódott, és azokra is csak erős megszorításokkal” (Jaskólski, M.: *Konserwatyzm – nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914*. Kraków, 1989. 46). Véleményem szerint ez a nézet a közép-kelet-európai liberalizmus sajátosságainak figyelmen kívül hagyásából adódó félreértés.